

Палатна С.Г.

Ніжинський оклад 1686 року з колекції МІКУ

Серед пишно оздоблених культовий речей, представлених в експозиції Музею історичних коштовностей України, вирізняється розкішним декором оклад Євангелія 1686 р. ДМ-7886 [Київський музей, 1974, кат. № 122-123, рис. 1].

Оклад Євангелія, срібний, позолочений, складається з двох дощок, з'єднаних корінцем. Розмір окладу: 370 × 560 мм (рис. 1).

У центрі верхньої дошки розташовано хрест з криноподібними чотирма кінцями, які декоровані вставками рубінів, смарагдів та гранатів. В центрі хреста – краплеподібний смарагд, окантований перлинами. Хрест по контуру прикрашено білим емалевим перлинником. Поверхня навколо хреста вкрита густим сканним емалевим рослинним візерунком. Скані перегородки заповнені білою, зеленою, блакитною та синьою емаллями.

Нижня дошка Євангелія в центрі також має чотирикінцевий хрест із вставками емалі та скла. В середині хреста – глухий каст зі вставкою бірузи. Сканний заповнений різнокольоровою емаллю візерунок, що оточує хрест, відрізняється від візерунку на верхній дошці. В кутах нижньої дошки розташовані невеликі півсферичні "жуки".

Дощки окладу Євангелія з'єднані корінцем, який декоровано шістьма сегментами зі сканним рослинним емалевим кольоровим візерунком.

По периметру окладу обох дощок розташовані широкі рамки із гравірованими написами на позолоченій поверхні. Рамки, обабіч, декоровані вставками гранатів, рубінів, смарагдів та рельєфним карбованим паском із рослинним орнаментом. Напис на поверхні окладу наступний:

на верхній дошці: ЛЪТА 7194 ГОДУ МАРТА В 20 ДЕНЬ ПОСТРОЕНО СІЕ СВЯТОЕ ЕВАНГЕЛІЕ ПРИ ДЕРЖАВЕ ВЕЛИКИХЪ ГОСУДАРЕЙ ЦАРЕЙ И ВЕЛИКИХ КНЯЗЕЙ ІОАННА АЛЕКССЕВИЧА ПЕТРА АЛЕКССЕВИЧА ВСЕЯ ВЕЛИКІЯ И МАЛЫЯ И БЕЛЫЯ РОССИИ САМОДЕРЖЦАХ

на нижній дошці: И СІЯ ЕВАНГЕЛІЕ СТРОИЛЬ СМІРЕННІЙ ПОП ХРИСТОФОР ЦЕРКВИ СОБОРУ АРХИСТРАТИГА МИХАИЛА В НИЖЕНИ И ПРИ ВЕЛИКОМ ГОСПОДИНЕ СВЯТЕЙШЕМ ІОАКИМЕ ПАТРИАРХЕ МОСКОВСКОМЪ И ВСЕЯ РОССИИ И БЛАГОЧЕСТНОГО И ВЕЛМОЖНОГО ІОЯННА САМОЙЛОВИЧА ГЕТМАНА ЕГО ЦАРСКОГО ПРЕСВЕТЛЯГО ЗАПОРОЖСКОГО

Таким чином, за змістом тексту, оклад Євангелія виконано 1686 р. (7194 р.) на замовлення священика Христофора для собору Архистратига Михаїла у Ніжині. За вивченими аналогіями, можна вважати, що оклад з емалевим візерунком виготовлено в майстернях Росії (ймовірно, в Москві), де існувала можливість для виконання витвору такого рівня [Калязіна, 1987, ил. 15, 21, 22].

Річ у тім, що техніка емалі по скані, яка є основним декором цієї оправи, набула поширення в ювелірному мистецтві Росії (рис. 2). З XV ст. російські ювеліри стали послідовниками візантійських емальєрів, а техніка скані стала дуже популярною, насамперед, в Новгороді, Москві, Володимирі [Калязіна, 1987, с. 16]. Різнокольорові емалі – білі, смарагдово-зелені, сині, фіолетові – надавали урочистий вигляд срібним речам. Щодо емальєрів у Ніжині, однозначно відповісти складно. Відомо, що у XVII ст. у місті існували ювелірні майстерні, але більш детальних відомостей про їх роботу обмаль. На той час Ніжин вже був одним із головних центрів ремісничого виробництва на торгівельному шляху до Москви.

Дослідники Ніжина вважають, що в середині XVII ст. в місті працювало сто майстрів [Черниговская область, 1983, с. 444], а на кінець XVIII ст. їх кількість збільшилась до 657 осіб, серед яких вісім були майстрами золотих та срібних справ [Арендар, 2016, с.33]. Серед ювелірів були й ніжинські греки, які на той час вже оселились у місті.

Взагалі, історія Ніжина відома з давніх часів і вперше згадується у літописі "Повість минулих літ" за Іпатіївським списком 1078 р. [Уривалкін, 1998, с. 17]. На початку XIII ст. Ніжин, як й інші поселення Чернігівського князівства, потерпав від нападів монголо-татарської орди, пізніше його було опановано поляками та приєднано до Речі Посполитої. Остаточно позбутися польського панування Ніжину допомогли визвольні війни 1648-1654 р., а з 1657 р. на запрошення Богдана Хмельницького до Ніжину приїжджають заможні грецькі комерсанти, які отримують пільги на право вільної торгівлі [Чернігівщина, 1990, с. 509].

Річ у тім, що після захоплення турками Константинополя, греки на рідній землі втратили своє майно та стабільний прибуток від комерційних справ. Намагаючись зберегти свою традиційну культуру, православну віру та рідну мову, вони селилися компактними групами, відкривали школи, засновували братства, будували церкви. Таким чином, чисельні грецькі колонії виникли в як містах Італії, так і Російської імперії. Декілька десятків греків новою батьківщиною обрали Ніжин, який у 1667 р., за Андрусівським перемир'ям, відійшов до складу Росії.

Облаштувавшись на новому місці, грецькі біженці поступово заснували релігійний, адміністративний, комерційний та освітній центри, що сприяло швидкому заселенню ніжинських земель та економічному зростанню.

Ніжинська грецька громада (пізніше братство) отримала дозвіл на самоврядування, магістрат, суд і право на використання герба з зображенням Георгія Змієборця. Місто стає одним із головних торговельних і ремісничих центрів в Лівобережній Україні. Тричі на рік у Ніжині відбувались знамениті ярмарки, які будуть існувати до 1930-х р. [Петренко, 2008, с. 43].

Чисельність купців грецької громади швидко зростала, що дозволило їм об'єднатись у Братство (1696 р.), хоча ще раніше (1687 р.) релігійні греки заснували Церковне Братство, статут якого написав священник Христофор Димитрієв (або Христодул) [Федотов-Чеховский, 1884, с. 9].

Саме Христофор Дмитрієв у 1686 р. замовив коштовний оклад до Євангелія, який ми і розглядаємо.

Відомо, що Христофор походив з північних провінцій Греції (Македонської землі), у Ніжині оселився у 1677 р. та невдовзі увійшов до складу причту Ніжинського Миколаївського собору. Через постійні конфлікти з місцевими священиками Христофор став клопотати про дозвіл на окремий приход для греків та будівництво храмів.

У 1680 р. з благословення Константинопольського патріарха Якова та Чернігівського архієпископа і блюстителя Київської Митрополії Лазаря Барановича Христофор розпочав будівництво дерев'яного храму на честь Св. Архангелів Михаїла та Гавріїла (Св. Архангела Михаїла). Окрім клопоту через будівельні роботи на плечі ніжинського священика лягло чимало інших проблем. Грошей, виділених громадою на будівництво не вистачало. Щоб довести справу до кінця, Христофор позичив чималу суму грошей, неодноразово звертався за фінансовою допомогою до місцевих купців, урядовців, церковних ієрархів. Для оздоблення храму та виготовлення іконостасу отримав грошову підтримку від російських царів Іоанна та Петра Олексійовичів (у 1686 та 1691 рр.). Отриманих грошей вистачило на будівництво двох храмів – кам'яної церкви Всіх Святих та дерев'яної – Михайлівської. Ймовірно, частину цих коштів Христофор витратив на виготовлення окладу для грецького Євангелія. У 1696 р. будівництво та оздоблення споруд було завершено. При Михайлівській церкві одразу було відкрито школу грецького братства. В школі, крім грецької, вивчали російську мову, арифметику, малювання, початки географії і Закон Божий. Термін навчання був два роки.

Впродовж довгого часу грецькі освітні заклади Ніжина були провідними не тільки в Україні, а й у Європі [Мороз, 2013, с. 25].

Доля дерев'яної Михайлівської церкви склалась таким чином.

У 1714 р. розпочалася перебудова старої церкви, яка завершилася у 1729 р. [Памятники градостроительства и архитектуры, 1986, с. 284] (рис. 3). У новому храмі встановили срібний іконостас із живописними іконами, а верхівку церкви увінчали чотирьохярусною дзвіницею. Великі церковні підвали греки використовували для зберігання товару.

Варто зазначити, що всі грецькі церкви Ніжина утримувались за рахунок купців, які виступали фундаторами та меценатами училищ, шкіл, бібліотек, лікарень у місті.

Наприкінці XVIII ст. у зв'язку із завоюванням Росією Криму і Причорномор'я, Ніжин втрачає значення торговельного і військово-адміністративного центру. У 1782 р. він стає повітовим містом Чернігівського намісництва, а з 1831 р. в місті починає знищуватись система самоврядування, яку у 1872 р. взагалі було скасовано [Мороз, 2013, с. 30].

Інші історичні передумови також складались не на користь ніжинських

греків. Унаслідок перемоги в Греції національно-визвольної боротьби та проголошення у 1830 р. державної незалежності, більшість з них почали повертатись на батьківщину або переселятись до портових міст на південь (Феодосію, Маріуполь, Одесу). Релігійна грецька громада Ніжина більше не підпорядковувалась Константинополю, а церкви, майно та кошти були передані місту. В середині XIX ст. греків в місті залишилось близько трьохсот осіб, які зазвичай відвідували "свої" храми [Харлампович, 2011, с. 63-64].

Найдовше існувала церква Всіх Святих – до 60-х років XX ст. Мурована Михайлівська церква, зведена у 20-х роках XVIII ст., жодного разу не перебудовувалась, а тільки була відновлена в 90-ті роки XX ст. й досі зберігає унікальні риси балканської архітектури.

Політичні події на початку XX ст. не покращили становище ніжинської грецької спільноти. У 1922 р. комуністична влада закрила Михайлівську церкву, влаштувавши в ній склад. З часом, на початку 1930-х р. була знесена верхівка церковної дзвіниці, в середині якої греки довгий час зберігали старі рукописи, церковні книги, підручники, якими вже не користувалися. Духовного грецького осередку вже не існувало. Відомо, що після закриття Михайлівської церкви частину культових речей було передано до вже існуючого окружного музею (перший міський музей функціонував недовго з травня 1927 до 1934 р.) [Дмитренко, 2016].

Таким чином, можна стверджувати, що Євангеліє з емалевим декором із колекції МІКУ знаходилось в церкві до її закриття, потім оправу відокремили від книги та разом з іншими речами передали до міського музею Ніжина. Зауважимо, що на внутрішній поверхні окладу вказані старі інвентарні номери, за якими можна визначити переміщення предмету.

В Інвентарній книзі "А" відділу фондів історико-культурного Києво-Печерського заповідника за № 1277, який має запис, що у 1934 р. "оправу з перегородчастою емаллю..." передали з Ніжинського окружного музею, потім в цьому ж році була здійснена передача експонату, але без зазначеного подальшого місця знаходження. Відомо, що в 30-ті роки XX ст. чисельна кількість культових речей перебувала на зберіганні Держконтори Києва. Можливо, там же знаходився і оклад Євангелія [Полюшко, 2001, с. 7]. У 1937 р. емалевий оклад знов повернувся до відділу фондів заповідника. У 1968 р. його було передано до фондів Музею історичних коштовностей України [Інвентарна книга, ДМ-7886], а з січня 1969 р. оклад представлено в експозиції МІКУ – "Памятки ювелірного мистецтва України XVI-XX ст."

Не менш цікавим є пошук Євангелія грецького друку. Вивчаючи різні матеріали за темою, було опрацьовано відому збірку О.Ф. Шафонського "Черниговского намесничества топографическое описание" [Половцов, 1905, с. 567].

Шафонський Опанас Филімонович (1740 – 1811) освічений вчений свого часу – доктор медицини, філософії та права. Він народився в Чернігові, на-

вчався в німецьких університетах, жив і працював у Москві. У 1781 р. його було назначено радником Карної палати та генеральним суддею у Чернігові. З цього часу О.Ф. Шафонський починає складати топографічний опис, в якому зібрав численні відомості з історії України, природи, господарства, населення, соціально-економічного стану, побуту міст та містечок Лівобережної України другої половини XVIII ст.

Так, під час опису церкви Архангела Михаїла (вже кам'яного храму) автор зазначив, що серед предметів церковного вжитку є два грецьких Євангелія [Шафонський, 1856, с. 467], друковані у Венеції 1671 р., але одне з них оправлено в срібну з камінням оправу в 1682 р. (рік вказано помилково, вірно – 1686 р.) "при царях Іоанні та Петрі Олексійовичах, за гетьмана Івана Самойловича". Вказаний запис свідчить про місце знаходження Євангелія в оправі з емалевим декором у Ніжинській церкві на початку XIX ст.

Інший дослідник Олексій Афанасієвич Дмитрієвський (1856–1929) [Энциклопедический словарь, 1905, с. 93], професор кафедри літургії та церковної археології, який через сто років підтверджує наявність венеціанського видання в Ніжині, посилаючись на топографічний опис О.Ф. Шафонського. Професор О.А. Дмитрієвський у 80-роки XIX ст., крім викладацької роботи, займався вивченням історії церков та описом церковних предметів з Ніжинських храмів. Свої дослідження та описи "Греческие нежинские храмы и их капитальный вклад в церковно-археологический музей при Киевской духовной академии" він опублікував в 1885 р.

В описі ніжинської Михайлівської церкви О.А. Дмитрієвський зробив запис: "Кроме икон в алтаре я осмотрел два греческих Евангелия, обделанных в дорогие серебряные оклады с богатейшими эмалевыми в византийском стиле украшениями...", а також додає зноску № 18, в якій наводить текст грецькою мовою переписаний зі сторінки Євангелія 1671 р. [Дмитриевский, 1886, с. 373] (рис. 4). Зміст цього тексту (переклад): "Божественне та Святе Євангеліє Антоніо Пінелоса після виправлення передрукував Нікола Глікіос, присвячено Світлішому мудрішому митрополиту Філадельфійському Мелетію, славнішому екзарху патріаршого трона." Відомо, що митрополит Філадельфійський Мелетій (1657–1677) обирався грецькою спільнотою та мешкав у Венеції. Саме в часи його призначення митрополитом було надруковано Євангеліє 1671 р. Також із запису О.А. Дмитрієвського відомо, що Євангеліє було надруковано видавництвом Ніколи Глікіоса (1670–1854) [Ясіновський, 2010, с. 106]. У XVII ст. це було найпродуктивніше родинне підприємство, яке спеціалізувалось на церковних виданнях і за час існування виготовило більше тисячі екземплярів книг. Венеція, як найбільш розвинута італійська республіка, стала основним друкарським центром в Європі та першою прийняла закони, що регулювали права редакторів і видавців [Ясіновський, 2010, с. 98-99].

Отже, наведений опис О.А. Дмитрієвського є дуже важливим свідченням наявності Євангелія у 1885 р. в олтарі церкви Св. Архангела Михаїла, яка в той час вже офіційно перейшла у підпорядкування місту. Ніжинські греки продовжували відвідувати Михайлівський храм до його закриття (1922 р.) і, ймовірно, Євангеліє 1671 р. використовувалося під час літургій, а потім зберігалося в дзвіниці церкви до 1927 р. (відкриття міського музею). В окружний музей Ніжина оклад Євангелія потрапив вже без книги.

Навряд чи ми дізнаємось хто відокремив книгу від оправи в період з 1922 по 1927 рр. Та є непевні усні свідчення, що Греція у 1920-х р. сприяла вивезенню певних релігійних святинь з СРСР.

На даний час, не виключено, ніжинська книга без оправи перебуває в університетській бібліотеці "Anemi Digital" на Криті. Ця установа має чисельну електронну базу даних, в якій під № 35 зареєстровано Євангеліє 1671 р., яке представлено у задовільному стані з третьої сторінки [University of Crete, б/р] (рис. 5). На вказаній сторінці розташовано продовження напису, початок якого залишився на попередніх сторінках. Отже, дата напису та рік друку Євангелія, що знаходиться в грецькій бібліотеці, співпадає з описом О.А. Дмитрієвського. Можна зробити висновок, що після закриття Михайлівського храму, друковане Євангеліє вилучили, відокремили від окладу та вивезли до Греції. Доля коштовного окладу із різнобарвною емаллю вже відома, його, як ювелірний твір передали до міського музею Ніжина, про що було зазначено раніше.

Таким чином, ніжинський оклад 1686 р., декорований коштовним камінням та емалевим орнаментом є унікальною роботою російських емальєрів XVII ст. і має особисту драматичну історію. Ювелірних пам'яток такого рівня в світі до нашого часу збереглось обмаль, тому представлений оклад є унікальним експонатом колекції Музею історичних коштовностей України.

Джерела і література

Арендар Г. Значик Ніжинського золотарського цеху 1786 року // Скарбниця української культури. – Вип. 17. – Чернігів, 2016. – С. 33-38.

Дмитриевский А.А. Греческие Нежинские храмы и их капитальный вклад в церковно-археологический музей при Киевской Духовной Академии // Православное обозрение. – 1885. – № 2. – С. 370-400.

Дмитренко Н.М. Провінційні музеї Лівобережної України (1920–1930-ті роки). – Ніжин : ПП Лисенко М.М., 2016. – 200 с.

Калязина Н.В., Комелова Г.Н., Косточкина Н.Д., Костюк О.Г., Орлова К.А. Русская эмаль XII- начала XX века из собрания Государственного Эрмитажа. – Л.: Художник РСФСР, 1987. – 260 с.

Киевский музей исторических драгоценностей. Альбом / Сост. О.Д. Ганина. – К.: Мистецтво, 1974.

Морозов О. Грецькі храми Ніжина // Пам'ятки України: історія та культура. – 2013. – № 7. – С. 24-31: цв. ил.

Памятники градостроительства архитектуры Украинской ССР. – Т. 4. – К.: Будівельник, 1986. – 375 с.

Петренко Л.Б. Ніжин: із глибини віків. Матеріали з краєзнавства Ніжина. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2008. – 427 с.

Полюшко Г.В. Втрачені скарби Лаврського музею. – К., 2001. – 176 с.

Русский биографичный словарь / Имп. Рус. Ист. общество. – [Т. 22]: Чаадаева – Швитков. – СПб.: Тип. И.Н. Скороходова, 1905. – 642 с.

Уривалкін О.М. Сторінки історії Ніжинщини (з найдавніших часів до середини XVII ст.). – Ніжин, 1998.

Федотов-Чеховский А.А. Акты нежинского греческого братства, списанные и изданные профессором А.А. Федотовым-Чеховским. – К.: Типография Е.Т. Керерь, 1884. – XXI+126 с.

Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К., 1990. – 1006 с.

Харлампович К.В. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII-XVIIIст.): до історії національних меншостей в Україні. – Нарис 2: Національний склад, професійна розбивка, статистичні дані. – Ніжин: Феровол, 2011. – 380 с.

Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малые России, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским в Чернигове, 1786 года. – К.: Издательство М. Судиенко, 1851. – XXII+697 с.

Энциклопедический словарь. Доп. том 1-А: Гагская конференция – Кочубей. – СПб.: Тип. Акц. общ. Брокгауз-Ефрон, 1905.

Ясіновський А. Початки грецького літургійного друкарства у Венеції // Калофонія. Науковий збірник з історії церковної монодії та гимнографії. – Львів, 2010. – № 5. – 230с.

University of Crete, the Library. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://anemi.lib.uoc.gr>

Рис 1.
Оклад Євангеліє 1686 р. –
ДМ-7886 (верхня, нижня
дошки та корінець).

Рис 2.
Шата ікони. Москва XVII ст.
(Аналогія емалевого орнаменту).

Рис 3.
Михайлівська церква
в Ніжині XVIII ст.

Θεόν και ιερὸν εὐαγγέλιον / Το πάλα μιν, παρὰ Αντωνίου Πινέλλου τυπωθέν, νυν δὲ τοῖς ἰσίοις τύποις παρὰ Νικολάου τοῦ Γλυκοῦ μετατυπωθέν. Καὶ μετὰ πόσης ἐπιμελείας διορθωθέν, ἀκριβερώτερον δὲ τῶ πανηριωτάτῳ καὶ σοφιστάτῳ μητροπολίτῃ φιλοδελφείας καὶ Μελετίῳ τῷ χορηγικῷ υπερτίμῳ καὶ ἐξάρχῳ τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου.

Publication Date: Ἐτι ἀπὸ τῆς ἐναόρκου ἀπὸ τῆς ἐναόρκου οὐκονομίας τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ὁσθ' [= 1671].

Θεὸν καὶ ἱερὸν εὐαγγέλιον. Τὸ πάλαι μὲν παρὰ Ἀντωνίου τοῦ Πινέλλου τυπωθέν, νυν δὲ τοῖς ἰσίοις τύποις παρὰ Νικολάου τοῦ Γλυκοῦ μετατυπωθέν καὶ μετὰ πόσης ἐπιμελείας διορθωθέν, ἀκριβερώτερον δὲ τῷ πανηριωτάτῳ καὶ σοφιστάτῳ μητροπολίτῃ Φιλοδελφείας καὶ Μελετίῳ τῷ χορηγικῷ υπερτίμῳ καὶ ἐξάρχῳ τοῦ πατριαρχικοῦ. 1671. Con privilegio.

Рис 4.
Напис грецькою на Євангелії 1671року.

Рис 5.
Сторінка Євангелія 1671року.